

A. Gergely András

NEGYEDSZÁZADOS TESZT

Közéltés a mindennapi romológia és a közép-európaiság felé

[DOI 10.35402/kek.2022.3.7](https://doi.org/10.35402/kek.2022.3.7)**Bevezetés**

Egy retrospektív írás az alábbi, s tárgykörét tekintve alig valószínűen ismerős bárkinek is...! Szándéka nem könnyen kinyilatkozatható, de a „figyelmes olvasó” számára mégis érthetővé válik majd a cikk végigkövetésével. Megfontolnivalót bőven hagy, múlt-idéző tónust is tartósít, mai aktualitást is rejt magában – szándéka egyértelműen egy „mindennapos” mérleg készítése a hazai roma-kutatások tárgykörében. Vitakozni is lehet róla, sőt cáfolatokra is érdemes talán. De lássuk, mit rejt a felhangoló...!

A közelmúlt évek kisebbségpolitikájában számos „megoldás” keresése, széles társadalmi tömegeket kielégítő egyensúlyok kialakítása, állam és társadalom alkufolyamatainak etnospecifikus változata volt soron – hol közmegegyezés, hol közbotrányokozás alakjában végződő „eredményekkel”.¹ A

1 Ez áttekintő írás az 1998-as állapotokat tükrözi..., nem szerepelnek benne sem a roma-gyilkosságok, sem a magyarországi romákat kormánytámogatási helyzetbe incselkedő hatalmpolitikai és korrupciós tragédiák, sem a roma életszférát érintő drámai megszorítások, így egészségügy, lakáspolitikai, választójogi gyakorlat, iskolai szegregáció és más súlyosan frusztráló pillanatfelvételek közegei. Közlésének értelme egyfelől az összehasonlítás értelmében van: mi változott azóta (ezt nagyjából láthatja és tudhatja mindenki), s mivé lett a magyarországi szocialista kormányzás időszakában legalább programtervként még jelen lévő megismerési szándék vagy intézményes tudomásulvétel, s mire futotta a posztoszocialista kormányzás nemzeti időszakában ugyanez. E tanulmány alapjait a főhatósági kisebbségkutatások államtitkára kérte, „rendelte meg”, ám igényt nem tartott rá – viszont a megvalósítás negyedszázada árulkodik egyben arról is, mire jók a szakmódszertani háttérkutatások, „szakértői” javaslatok vagy feltárások – jelesül akkor, ha „kormányzati stratégiai kutatások” háttéréhez kell mindez, melyekből azután a megvalósítás tesztje lesz a legfőbb mérleg. Megítélésem szerint a tételesen (is) felsorolt tennivalók mindmáig a megvalósulatlanságok színterén maradtak, a szöveg visszatekintő mivolta pedig majd egy további negyedszázad időbeli összehasonlító munkálataihoz lesz kedves emlékanyag. Addig pedig..., hát megy minden a maga úttalan útján...

székesfehérvári, Rádió-utcai riadalom, az ózdi-hétesei szegénység-ellenes hajcihő, a Strasbourgba vagy Kanadába induló roma „honkeresők” és megannyi más sajtóhír-értékű történet arról tanúskodik, hogy a növekvő társadalmi tömegű népességgel sem idehaza, sem Közép-Európában másutt, sem a „keleti csatlakozás” feltételeiről alkudozó Nyugaton nem sikerült megfelelő megegyezésre jutni, s még kevésbé sikerült bátorítóan rendezni a kisebbségi joghelyzetből következő jövőkép bizonytalansági hátterét.

Ha a közember, az „átlag állampolgár” vagy az „adózó politikai szereplő” szólalna meg bennem, elégedetlen volnék az állam alkupolitikájával, formális megoldásokra törekvő stratégiáival, időhúzási, szociálpolitikai, kisebbségvédelmi és etnikai-kulturális beállítottságával. Ha azonban a társadalomkutató szólhatna belőlem, elsősorban azt állítanám, hogy nem ismerjük eléggé azokat a kulturális, etnikai, kommunikációs stratégiákat, nyelvezetet, érintkezési felületet, amelyen egyáltalán meg lehet szólítani a hazai kisebbségeket, határon túli (nemegyszer igen problematikus helyzetű) magyarságot, az Európa egységesülését éppúgy áhító vagy ellenző alávetetteket és a nagy, korszakos átalakulásban a maguk egzisztenciális sikerét csoport-szinten kiküzdő etnikai csoportokat. Köztük a cigányságot. (Hogy az összetett leírásból melyik vonatkozik éppen a közép-európai romákra, ezt az olvasó józan ítéletére bízom).

Mindenesetre tény, hogy a dicsőséges bevonulást az EU tagjai közé semmiképpen sem úgy képzelték a vonulók és a befogadók, hogy most aztán jön majd velük a szociális, etnikai, kulturális problematika is... Holott volt, van és lesz is elegendő elégedetlenség az etno-szférában ahhoz, hogy az „elegáns” bevonulás ne legyen „problémamentesnek” ítéltető. Ami nem baj, így van ez rendjén, de mindannyiunk számára megnyugtatóbb volna, ha jobban ismerhetnénk a kor folyamatait, ezek várható hatásait, jövőnk feltételeit. Európáét is, a magunkét is, a kisebbségeket, s köztük a roma kisebbségi többségét is.

Mintegy két esztendővel ezelőtt kormányzati és kisebbségi közalapítványi kutatás szintjén fogalmazódott meg elementáris igénye a hazai cigányság (tovább immár nem halogatható) mélyebb

megismerésének. A kutatás tervében a cigányság jogi státusát és társadalmi egyenlőség-igényét körülölelő kérdések elemzése, az Európai Unió illetve Közép- és Kelet-Európa romológiai vizsgálatainak tanulságaiból kielemezhető problémapontok feltárása fogalmazódott meg, a képzelt kutatás terveiben kiegészítve ezeket az EU államaiban tapasztalható roma kisebbségi politikák, sztereotípiák, hétköznapi reprezentációs mintákkal, az esélyek és megértési-megismerési lehetőségek összevetésével. A kutatás a szabott, igen rövid idő alatt fölöttébb elvont, elméleti szintű összegzésre vállalkozhatott csupán, s arra sem minden hiányérzet nélkül. Nem lenne érdemes minderről hosszabban beszélni, ha nem tükrözne volna az egész vállalkozás a párbeszéd hiányát, romák és kutatók, politikusok és romák, politikusok és kutatók „egymás mellett elbeszélő” stratégiáit... – de ma már úgy ítélem meg: éppen e megértéshiány lehet beszéd, s szolgálhat alapul a mélyebb megértéshez.

Meglehetősen kevés olyan társadalomkutatási eredmény születik, amely azzal a végkövetkeztetéssel zárulna, hogy *a kutatás nem sikerült*. Nem szokás, nem illendő, sőt nem is ildomos ezt bevallani, hiszen folytonosan fennállhat a félelem, hogy a támogató legközelebb nem ad forrásalapot a további kutatásokhoz. (Megjegyzem: így is történt, a „megrendelő” már félúton lemondott a kutatások hosszabb távú támogatásától, s mivel másfél hónap alatt nem kapott fél évtizednyi kutakodást igénylő témazáró összefoglalást, azóta *e dialógus is megszakadt*). Ezért aztán általában a kutatási eredmények között igen gyakran a részeredmények és résztapasztalatok „feltudományosítását”, felturbózását találjuk meg „kutatási zárótanulmány” formában, s őszintén úgy érezhetjük, hogy ilyesfajta összegzésre mi magunk, civilek, nem-kutatók is képesek lennénk, sőt, ilyesmire pénzt áldozni fölösleges, szimpla „paraszti észszel” is meg lehetett volna mondani a nagy tudományos hókuszpókusz végeredményét. A tervezett „európai összehasonlító cigánykutatások” eredeti tervében a cigányság jogi státusát és társadalmi egyenlőség-igényét körülölelő kérdések elemzésére vállalkoztunk, ezen belül az Európai Unió illetve Közép- és Kelet-Európa romológiai vizsgálatainak tanulságaiból kielemezhető problémapontok feltárására, meg arra, hogy kiegészítjük mindezt az EU államaiban tapasztalható roma kisebbségi politikák, sztereotípiák, hétköznapi reprezentációs minták lenyomataival.

Összehasonlítani a társadalomkutatások eszköztárával olyan társadalmi jelenségeket lehet, amelyek vizsgálatában, elemzési módszertanában és értékelés

szempontjai között egymásnak megfeleltetett vagy rokon paraméterek alapján kezelt információk állnak a kutatók rendelkezésére. A magyarországi cigánykutatások még korántsem állnak ezen a koordinált szinten, de még a kelet-európaiak, a nyugatiak, és a keletet a nyugathoz viszonyító elemzések sem.

Az összefoglaló elemzés kiindulópontja ezért szükségképpen az lehetett csupán, hogy bár fölöttébb szükséges lenne, mégis olyan, az „egységes cigány kultúrát” szakszerűen áttekintő, és minden részletkérdés fölött álló, univerzális megközelítési szemponttal „felülbíráló” tudományos értékelés, amely a cigány kultúrára „távolról tekintve” vagy térségünk cigány népességére vonatkozóan érvényes, „élményközvetlen” igazságokat tárhatna föl „verifikálható” szinten. Az csupán fokozza a feladat nehézségét, hogy a cigány kultúra semmiképp sem egységes. Így – vagyis ilyen elvárások mentén – az összehasonlító cigánykutatások terén jelen időszakban elvileg képtelenség érvényes téziseket és okadatolt tapasztalatokat megfogalmazni. Úgy is fölállítható a tétel, hogy egész egyszerűen a nemzetközi cigánykutatás még nincs abban a készenléti állapotban, hogy összehasonlító elemzésekre bárki vállalkozhatna. Az illusztráció kedvéért: miközben a kilencvenes években nekilendülni látszik a cigányokkal kapcsolatos kutatások szakembergárdája, és sorra jelennek meg a ma már alapműnek mondható (pl. Stewart, Liégeois, Piessere, Wlislöcki, Schenk, Okely, Kenrick, Hohmann, Erich, stb.) kötetek, valamint a közelmúlt legfontosabb tanulmányai (pl. Bódi, Csemer, Kertesi, Havas–Kemény, Kovalcsik, Póczik, Prónai írásai), összességében mintegy több tucat kötet és ugyanennyi fontosabb tanulmány – ezenközben a magyarországi kisebbségek sajtóirodalmát közlő jegyzék 610 tételt tartalmaz egyedül az 1994-es évben. Ismeretes a hazai cigány sajtó anyagát magánszorgalomból gyűjtő kaposvári szakember bibliográfiája, amely több mint 11.000 tétel... Egyszóval a cigányság mint közéleti téma igen intenzíven körülírta, de tudományos szinten „meg nem írt” problematika.

Az expozíció lerövidítése kedvéért itt most leegyszerűsíttem a tapasztalatok összességét: a cigányság európai csoportjait áttekintve – adott esetben akármely nagyfokú módszertani és kutatásméleti megfontolás alapján – nincs olyan adatbázis vagy kontextuális elemzés, sem mérőeszköz, sem szemléletmód, amely egészében véve „feldolgozna”, vagy akár csak „leírna” a mai helyzetet. A társadalomtudományok széles körén belül azonban, s elsősorban a szociálpszichológiához, etnopszichológiához, folklór-tudományhoz és kulturális antropológiához

közel állóan évtizedek óta sajátos megközelítések, felfogásmódok érvényesülnek, amelyek alapján valamiféle áttekintés talán mégiscsak elvégezhető. Az érvényes összképet kétségtelenül nehezíti, hogy a tudományos érdeklődés mellett, s persze attól korántsem függetlenül, a társadalmi közfelfogásban is sajnálatosan keverednek a tudományos érvek a publicisztikai felhangú megközelítésekkel, a normatív szociálpolitikai elgondolások a tisztán erőpolitikai elgondolásokkal, valamint a rasszizmustól és előítélletes kezelésmódtól a romafóbiáig terjedő érzelmi skálán megfogalmazott publicisztikai értékelésig mindenfélével. Folytonosan keveredik ismeret és vélemény, tény és előítélet, adminisztratív eljárás és kisebbségjogi érdekreprezentáció, s például a kilencvenes évek elején a magyar társadalom fele-kétharmada értékeli a cigányság helyzetével összefüggő bármely megközelítést a „cigánykérdés” újramegjelentéseként (Tomka 1991:8-12), tehát magának a kérdésnek kutatását is intoleráns, tudományellenes légkör veszi körül, amelyben minden szuverén tapasztalat, érzékeny érv vagy alapszintű általánosítás is pártálláspontokat, kormányzati politikát, kisebbségi jogokat és közpolitikai érzékenységet érint. Ebben persze európai szinten sem állunk kivételes helyen – akár ha itáliai, francia vagy belga példáit vesszük az előttünk álló „mintáknak”.

A cigányság hazai – és általában véve európai – kutatásában minduntalan fel-felsejlik a primitív társadalmak kutatóival kapcsolatos évszázados értetlenség is, amely a „csodabogár” kutató és az „egzotikus népcsoport” találkozására, kettejük megértő együttműködésére vagy kételkedéssel fogadható egymásra-találására vonatkozik. Maguk a kutatók is érzékelik „témaválasztásuk” kényes jellegét, így egyéni megítélésen alapuló distanciát tartanak a választott téma és annak megismerési folyamata, kutatómódszertana és vizsgálataik lebonyolítása terén. A kutatási eljárás módok között számos változat van, ezek egyike sem ad teljes képet a kutatás „tárgyáról”, márcsak azért sem, mert az valójában alanya inkább, így maga is változik, „mozog”, éli életét, cseréli megélhetési stratégiáit és módosítja önképét, meg a magáról kialakítani kívánt ideálképet is. Még bonyolultabb a helyzet, ha nem az antropológiai-etnológiai szintű elemzésekre, hanem a nagy, súlyozott mintavételekre épülő tudományos megközelítésmódokat tekintjük át. Ezek a modern mérés- és elemzéstechnikákra épülő feldolgozások éppenséggel már arra a szintre redukálták eredményeik forgalmazását, hogy részletekbe menő szakmai vitába kavarják magukat a vizsgálat „tárgya”,

alanya, esetünkben a cigány népesség létét, definiálhatóságát, létszamarányát, társadalmi önmegjelentési technikáit és környezeti elfogadottságát érintő kérdésekben (ld. Szelényi, Ladányi, Kertes, Szuhay, Sik, Kemény, Havas vitáját az utóbbi esztendőket vezető társadalomtudományi folyóirataiban, vagy éppen a 2000. nyári-őszi ÉS-vitában).

Konkrétabbra fordítva a szót: amennyiben „a cigány” definíciója sem alakítható ki operacionalizálható hitelességgel, hogyan is lehetne nemzetközi összehasonlításban elvégezni a kutatások egybevetését...? Ám, mielőtt az olvasó várakozásainak megfelelő összgezést készítem az elvégzendő és elvégzett kutatások szemlézése alapján, szükségképpen illendő meghatározni a szóbanforgó kutatások jellegét és sajátosságait, hogy legalább azt láttathassuk, *miből nem sikerült* a komparatív technikával kezelt összgezést elkészíteni.

A roma kutatások módszertana és szemléletmódja

Mint azt az európai cigánykutatások publikált anyagai is bizonyítják, a kutatómódszertanban – s nyilván az ennek során elvégzett munka eredményeinek, mélységének és minőségének dimenzióiban is – alapvetően háromféle taktika van, melyek kiegészülnek ennek praktikus megismerési kísérletek kombinációival:

1). a leggyakoribb az elméleti előmunkákat kiegészítő terepmunkamódszer, amely a „*rövid vizit és menekülés*” metódusával próbál (ezt nevezi Leonardo Piasere „*harapj és fuss!*”-módszernek) egyszeri vagy több helyi anyaggyűjtés alapján „teljes értékű” információkészletet szerezni, majd ennek feldolgozásával és tudományos piacra vitelével kíván érvényeset mondani;

2). ugyancsak gyakori a (részint saját lakókörnyezetben, részint résztvevő megfigyelési folyamatban) hosszabb ideig helyszínen tartózkodás, mint a kutatást hitelesítő megoldás. Ennek folyamatában a nehézségekkel küszködés, az önfogadtatás, a „baráttá vagy pártfogóvá válás”, illetve a „*betelepedés és kiválás*” eszköze az, amely legitimálja a kutatást, s utóbb rendszerint arra készíti a kutatót, hogy terepmunka-gyakorlatát a „munka tárgyára” vonatkozó felelősségvállalásnak, önfeláldozásnak és hitelképes elkötelezettségnek állítsa be;

3). már ritkább, de a terepkutatásnak és a párhuzamos elméleti kontroll megteremtésének

egyaránt megfelelő megoldás, hogy a kutató a kiválasztott helyszín peremén, mintegy „ellenőrző közegként” tart állandó kapcsolatot a vizsgált közeggel, de magánéletét, munkán kívüli perszonális világát, kutatói vagy oktatói státusát nem áldozza föl a vizsgálódás érdekében. (A három tipikus módszertan báját és képtelenségeit lásd bővebben Piasere 1997:124-134).

A cigányság helyének, szerepének, s a vele kapcsolatos konfliktuskezelés lehetőségeinek megítélése korántsem egységes a közvélemény és a „cigány ügyekkel” foglalkozó közalkalmazottak felfogásrendszerében, sőt a kutatók körében sem. Történetileg, mondjuk félévszázados múltra visszatekintve például a magyar kutatások is elárulják, hogy értékelésükben a kívülről diktált, hatalmi és többségi szempontú közhelyek dominálnak (Bindorffer 1992:106-107), ugyanakkor még mindig hiányoznak a *térbeli komparativitás*ból a szisztematikus cigány/nemcigány csoportközi elemzések, értékorientáció-összehasonlítások (Erős 1993:127-128), sőt korántsem kellő számúak a cigány kultúra egészére és működésének hogyanjára vonatkozóan érvényesnek tekinthető leírások (Csongor – Szuhay 1992:236). A hazai cigánykutatások szemléletmódjára ráadásul a hatvanas évek eleje óta rányomta bélyegét a „békén hagyas” és a „szükséges felemelés” gesztusa (Erdős 1963, 1989) közötti dilemmázás, amelyben nem volt tisztázott viszony a cigányság társadalomtörténeti helye, szerepe, mozgása, statisztikai reprezentáltsága és értéknormái tekintetében éppúgy, mint a vele összefüggésben tárgyalható hazai rurálszociológiai, város- vagy lakótelep-kutatási, ipargazdaság-tervezési és munkaerő-gazdálkodási döntésekre vonatkozóan sem (ld. Bokor 1987; Csalog 1993; Hann 1982; Havas 1989, 1994; Kemény 1976; Kertesi 1994; Ladányi 1989; Matolay – Vekerdí 1970; Szegő 1983).

A nyugati kutatók (így pl. Michael Stewart, Leonardo Piasere, Bernard Formoso, Jean-Pierre Liégeois) sincsenek megegyező véleményen a kutatómódszertan, a tipológiák és az általánosítható következtetések terén (ld. Prónai 1995, Piasere 1997:123-165; Ladányi – Szelényi 1998). Amit az összehasonlító kutatások áttekintő elemzéséhez kínálnak, az az esetek java részében inkább „sűrű leírás”, mint egyetemesen érvényes szisztematikus összefoglalás. Az *összehasonlító elemzések*nek mindenek ellenére mégis megvan a maga inherens logikája, mégpedig az *egymásra vetített tartalmak* alapján. E téren lényegében három főbb összetevő alkalmas a komparatív áttekintés bázisa lenni:

a). eltérő megközelítésmódok alapján elemezhető a szóbanforgó népesség önképe, az *identitás* belső dimenzióinak tartalma, az önértékelés és az önreprezentáció módja – ez már magában véve is lehetőséget kínál bizonyos mértékű összehasonlításokra;

b). az érintett populáció külső megítélése alapján tesztelhető a külső (*étikus*) és belső (*émikus*) megközelítések tapasztalati anyaga, e kettő különbsége ugyancsak elemezhető, de például a jogi státus és az egyenlőség/egyenlőtlenség skálán elfoglalt hely megállapítása még így sem lehetséges;

c). a két relatív kép egymásra vetítése vagy tükrözése segítségével az *interszubjektív* dimenzióban kialakítható valamifajta értékelés, amely azonban szükségképpen korlátos érvényű, s éppúgy elvetheti belülről nézve és kívülről szemlélve mindkét megfigyelő.

Ezekben a metszetekben mindegyik megjelenített tartalom bír:

- a). időleges érvényességgel;
- b). relatív időtállással;
- c). változások közbeni részleges vagy teljes átalakulással;
- d). sajátos árnyalódással;
- e). megszűnéssel vagy karakteres megerősítéssel;
- f). kölcsönhatásokkal.

Maguk az összehasonlítási elemzési szempontok is erőteljesen metszik egymást, egyfelől a kutatómódszertan oldaláról, másfelől a helyi (nemzeti, regionális, lokális) tudományos és politikai közgondolkodás szempontjából.

Külön kísérletként értékelhető – de ebbe az összefoglaló megközelítésbe ez most nem illeszkedhet, amúgy pedig elvégzett munkáról van szó, melyet nem tisztem itt felszínesen minősíteni –, amit a Kemény István vezette 1971-es kutatásból és annak húsz évvel későbbi megismétléséről (Havas – Kemény 1995), vagyis az *időbeli komparativitás*ról lehetne elmondani. Jelen esetben az összehasonlító cigánykutatások áttekintésére irányuló figyelem nem ad alkalmat az időbeli változások vizsgálatra, még az erre való reflexiók szintjén is csak alig. Ugyanakkor – megítélésem szerint – idői és térbeli teljesség nélkül semmiféle kisebbségről, semmilyen etno-történelemről és mentális szféráról nem lehet, nem is érdemes beszélni. Persze, „politikailag nyilatkozni” lehet, csak kérdés, milyen érvényességgel...

Összegzésem szemléleti bázisa

Megközelítésmódom a fenti okfejtés alapján inkább a „centripetális” (vagy peripatetikus) felfogásmódot követi, azaz (Leonardo Piasere nyomán) egyes konkrét közösségekre helyezi a hangsúlyt és e közösségek által kialakított társadalmi-kulturális életviteli gyakorlatból von le következtetéseket, azt sem feledve, hogy a történeti, politikai, gazdasági kényszerek és szocializációs minták milyen háttérként szolgálnak magukra a tényleges csoportokra nézve, illetőleg hogyan befolyásolják magukat a terepmunkát végző kutatókat. Ez mindjárt meg is nehezíti az összehasonlító kutatáselemzést, illetve szűkíti az összehasonlíthatóság bázisát, merthogy az állandóan változó valóságban történő öntevékeny cselekvést emeli ki az *állandóság* látszategységéből, illetőleg relativizálja mind a kutató émikus/étikus értékelő gyakorlatát, mind pedig magáról a kutatás alanyáról megfogalmazható narratívákat.

Lévén szó transznacionális kisebbségről – amely vizsgálható ugyan csoportszintű megjelenésformáiban egy nemzeti térben is, de ezzel csupán az egyedi esetek összehasonlításához gyűjthetünk alapanyagot –, így a lokális, regionális és nemzeti-kulturális határokat átívelő fenoménokról és folyamatokról lehet csupán olyasmint elmondani, aminek érvényessége valamilyen formában az *európai összehasonlító kutatásokat* segítheti. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy az egyes európai országokban élő, igen eltérő létszámú, kulturális környezetű és történeti cigány népesség fölöttébb gyéren elemzett és még azonos csoportok (pl. a szintók) esetében is rendkívül ritkán összehasonlított. Az alábbi áttekintésben adható összegzés ezért legfőképpen olyan specifikus kérdéskörök elemzésére koncentrálható, amelyekben egyáltalán lehetséges a területi összehasonlító módszer alkalmazása. Ezenfelül nem tudom és nem is fogom pótolni a Kemény-Havas féle nagy projekt, valamint a már elkészült számos szociálpolitikai, kisebbségsszociológiai, kriminálpolitikai, szociálpszichológiai vizsgálat hiányosságait – de ezek figyelembevételével, s az újabb kutatási irányzatok alapján fogalmazom meg az alábbiakat.

Mind az elkészült és ismeretessé vált kutatások értékelésénél, mind pedig a frissiben megkezdett elemzések szemléleti alapjaként szükségesnek tartom kiemelni azt a két *feltérési struktúrát*, amely magukat a témaelemzéseket és megközelítésmódokat is meghatározta, vagyis olyan kiindulópontot adott, ahonnan már a funkcionális elemzések is osztályozhatóknak tűnnek.

1). *Hipotézisként kezelem egyfelől, hogy az emberi viselkedés, a döntések, ismeretek, hitek és hagyományok mindennapi formáiból rendszer, összetartozó és kölcsönhatásokból építkező egész érthető meg (ez a holizmus szemléletmódja), s ezt egészítheti ki az ő szemükkal látva és egyúttal a környezetük véleményét is megértve álláspontot kereső relativizmus, amely nélkül a kutatások végkövetkeztetéseit korlátnak gondolom.* A relativizmus a sajátosan öntörvényű kultúra értékelési módszere, melyben intézmények és megközelítési aspektusok jellegzetes kulturális egészé kapcsolják össze a jelenségeket (ez a holizmus perspektívája is), melyeket ennek révén csak egy másik kulturális rendszerhez viszonyítva, relativizálva lehet magyarázni.

2). *Másfelől nézve pedig átmeneti (pon-tosabban átjárási) lehetőséget keresek az émikus és az étikus szemléletmód között, a deskripció szintjétek tekintve az első eszközének, s az interpretációt a második eredményének.* Így az elkészült konkrét elemzések, amelyek egy közösség „bennszülöttjei” által kínált valóságértelmezés lejegyzései inkább, átvettem a kutatóra jellemző magyarázó-elemző diskurzusokba, s tettem ezt úgy, hogy beleértettem a kutató személyének interszubjektív beavatkozását is ebbe a folyamatba, amelyben a mentális reprezentációk és a tárgyi reprezentációk szintjét a kutató szükségképpen a maga „átértelmező” reprezentációjával egészíti ki, így narrációja csupán *egyfajta lenyomat*.

Mindez nem pusztán episztemológiai probléma, hanem egy alapvető (és széles körben elfogadott) nézet esszencialista tárgyalásmódjának megoldása is kívánt lenni. Ha ugyanis már a cigánykutatások kezdetén beleütközünk abba a módszertani kérdésbe: ki tekinthető cigánynak, akkor sosem jutunk semmiféle (pláne nem összegző!) eredményre. A „hogyan definiálható” és egyáltalán „mi egy etnikai csoport?” kérdésekre hipotetikusan és pragmatikusan is kersett válaszban az *etnoszociológia* és a *kulturális antropológia* által elfogadott álláspontot fogadom el. Ez ugyanis nem a „hogyan jött létre?” kérdéssel fordul a kutató etnikai vagy társadalmi-kulturális közösséghez, hanem a *mindennapi élet intézményes színterein, kommunikációs csatornáin, élmény- és eseményközeli folyamatain át árnyaltabban megérthető szituációs elemzéssel próbálja leképezni az empirikus valóságot*. Mindezt pedig nem a leltárkészítő helytörténész-néprajzos szemlélettel teszi, hanem minduntalan ellenőrzi az etnicitás megjelenésmódjait, változatait, kölcsönhatásait, az önbesorolási és

önreprezentációs megoldásokat, a beszédesemények és a hétköznapi valóság-átbeszélés etnokulturális dimenzióit is.

Az összehasonlító cigánykutatások jelen összegzésében tehát egyrészt egy *integrált rendszer*ről (egyszerűsítve: „cigány kultúráról”) van szó, amelyet komparatív technikákkal kiegészített vizsgálatnak vetek alá, másrészt olyan, egymással való kapcsolatokban létező (tételezett) kultúráról, amely pontosabban szólva egy *kultúra-egész*, s ennek elemi részeként értelmezhető mind a közösség belső elrendeződése, kommunikációs rendje, kapcsolathálói szerveződésmódja, mint pedig a külvilággal, a környezettel való szakadatlan kölcsönkapcsolata. Az összehasonlító kutatást tehát úgy értelmezem, mint interpretációk és narratívák rangsorát, teoretikus rendjét, melyet kiegészíthetünk az életvilágok empirikusan leképezhető megnyilvánulásaival, s ebből vonhatunk le kínálkozó következtetéseket. Ebből a szempontból – bár ezt konzekvens elméleti pozícióval nehéz lenne alátámasztani – különböző szintű, mélységű és hangoltságú kutatástípusokkal találkozunk (így ezek összehangolása kétségkívül önkényes, alkalmi és a további elemzések során revízióra szoruló). Amit ehhez előzetesen elvégeztem:

1). Felhasználtam *konkrét közösségvizsgálatokat*, esetleírásokat, résztémákról készült empirikus adatfeldolgozásokat, falutanulmányokat, s különféle cigány közösségek (lényegében egyazon szempont alapján össze sem vehető) önreprezentációs megnyilvánulásait, interjúanyagokat, kutatási projektek beszámolóit.

2). Értékelés alá vontam a *tisztán elméleti* jellegű és igényű közlésmódokat, amelyek bár cigány közösségekről értekeznek, nélkülözik az identifikációs minimumként ellenőrzésre szoruló önbesorolás, etnikai identitásvállalás és életvilág-értékű életeseemények anyagát.

3). Figyelembe vettem az utóbbi években készült számos olyan társadalomkutatási, kisebbség-szociológiai anyagot, amelyek nem specifikusan a roma társadalmat vizsgálták, de amelyeknek fejezetei a nemzettudat és *nemzeti identitás* felmérésében, jelen szakaszának szociológiai eszközökkel feltárható mélységéig hatolón (számos kérdésblokk, táblázat, összehasonlító ábra alapján) képesek voltak bemutatni a magyarországi (és kelet-európai) cigánysággal kapcsolatos *attitűdök* releváns jegyeit. Ezek összességükben nemcsak kontrasztot mutattak, nemcsak a „cigányhelyzet” mai társadalmi felfogásmódját és beágyazottságát írták le érvényesnek tekinthető

mutatók alapján, hanem érzékelhetően jelezték a cigányokkal kapcsolatos intolerancia, előítéleteesség kondícióit, iskoláskori generációkban kialakuló formáit és a mássággal kapcsolatos intolerancia mai hazai változatait is. Ennek a metodológiai szinten mögöttes- vagy háttérelmézésnek nevezhető egységnek azért emelném ki a fontosságát, mert a hazai cigánykutatások meghatározó bázisaként kezelt Kemény (– Havas – Solt – Demcsky)-féle alapvizsgálat is abból indult ki, hogy kiket minősít környezetük cigánynak, s kevésbé foglalkozott azzal, kik és miért minősítik magukat annak, kik zárják be magukat a cigányság virtuális egységébe és kiket zárnak be gettószerű elgondolás alapján ebbe a társadalmi státuszba. Amennyiben pedig *narratívákról* van szó, a kizárási és bekebelezési technikák, a befogadási és önreprezentálási események egyaránt meghatározóak lehetnek – mint erről a politikai és a kulturális antropológia számos eredménye bizonykodik.

4). Szükségképpen irányult érdeklődésem az európai cigánykutatások elhíresült szerzőinek írásaiban annak összehasonlító elemzésére, hogy a nyugati társadalmakban megerősödő intolerancia, rasszizmus, cigányellenesség, migrációpolitika és mentális hagyomány által kondicionált más attitűdök miképpen függenek össze az európai egységesülési folyamatban várhatóan felszínre kerülő *etnokulturális konfliktusokkal*, vagyis mi várható Magyarország európai csatlakozásának társadalompolitikai és etnikai-regionális dimenzióiban a cigányságot érintő határépítési gyakorlat szempontjából.

A folyó kutatások néhány tanulsága

A kutatási és összehasonlító tartalomelemzési szinteken tehát a *konkrét közösségek*, az „*elméleti közösségek*”, a nemzeti közösségeken belüli *lokális közösségek* és az *európai* léptékű közösségfogalomban periferikus helyre szoruló identitáscsoportok másságát vetítettem egymásra. Ezek alapján az első és legfontosabb megállapítás kétségtelenül az kell legyen, hogy nincs ma még egységesnek, konzekvensnek tekinthető, európai tudástárra alapozott tudományos modell, amely kezelési mintaként lenne használható a földrész országainak nemzeti tudományosságában, s még kevésbé a fölvetődő kisebbségkutatási kérdésekben. Nincs sem egységes megközelítésmód, sem egyeztetett szempontú megoldáskeresés, sem a „cigányproblémát” tematizáló tudományos vagy politikai attitűd, sem „európai cigányügyi állásfoglalás”, amely

valamiféle „EU-kompatibilitás” látszatát keltené. S nemhogy általánosságban nincs, de nincs sem a vándorló, sem pedig a letelepült vagy ideiglenesen letelepített romákra vonatkozóan, még kevésbé van a félasszimilált vagy sikeres keveredést megvalósító, de mentális mintáiban cigány kultúra-elemeket hordozó típusra érvényesen sem. Európában éppúgy, mint itthon, ellentmondásos a cigányság „felemelésének”, iskoláztatásának, átkulturálásának célrendszere és az ebben érdekelt törekvése, alávetettségük és kényszerítettségük mértéke, a rájuk nehezülő asszimilációs terhek és kihívások nagysága. Továbbá a kutatói körökben, vagy éppen érdekképviselési-politikai testületek tevékenységében is egymás közt vitatott az alkalmazott eszközrendszer, a célok és feltételek egyensúlya, a társadalmihatalmi-politikai beavatkozás „megengedett” vagy tolerált mértéke is.

A kultúra a mindennapi életben a közelmúltból örökölt jelenségek lehetséges mintájaként *a jelen értelmezési szükségleteit* rejti: a cigányság esetében a kultúrában megjelenő nyilvános jelentés és szertartásos jelentésség, a státuszteremtés formális és kulturális modellje, valamint a kelet-európai társadalmak kisebbségi jogi gyakorlata egyfelől sajnálatosan mereven jelöli ki a „formális kultúratementő intézmények” rendszerét, a fogyasztható (és etnospecifikusan rendezett) javak-termékek készletét, illetve az ehhez rendelhető anyagi források elosztásában is *diszkriminatívan* érvényesül. Másfelől viszont a cigányság esetében éppúgy előfordul, mint a strukturálisan hátrányos helyzetbe kényszerített migrációk és populációk egyéb történeti példáiban is, hogy a társadalmi jelentőségű státuscsoportok rendi és térbeli elhelyezkedésére sincsen tekintettel a nyíltan-rejtetten *asszimiláló szándék*. A modern fogyasztóiség konfliktusos találkozása a hátrányos helyzetű, periferizálódott cigányság lehetőségeivel, éppen a jelen korszakban válik olyan etnokulturálisan meghatározó jelenséggé, amely a kulturális identitás felületén a megállapodás vagy a további lecsúszás, az asszimilálódás vagy a csoportautonómia kivívása közötti döntést kényszeríti ki a cigány népességből. S ez különösen érvényes az átmeneti társadalomfejlődési korszakokban, mint amilyen a rendszerváltó kelet-európai változások időszaka. A társadalmi csoportautonómiák átalakulása közben, s ennek nyomán a belülről létrehozott és tradícióvá formált csoportkultúrában csakis autoriter beavatkozások formájában jelenhetnek meg olyan szervezeti és hálózati hatások, amelyek pl. a társadalmi szocializációs mintákat,

a pszichokulturális vagy épp a politikai aktivitást meghatározzák. Ráadásul *egysíkú identitásfogalom* használata nehezíti az európai (s főként a kelet-európai) cigányság köznapi és tudományos megértését: vagy kisebbségi, vagy többségi társadalmi identitásformációkban gondolkodunk, a legkevésbé sem lévén tekintettel arra a kettős identitásra, amely pedig a régió kisebbségeit a nemzetállamok kialakítása óta hagyományosan jellemzi, illetve amely a kontinuuusan diaszpórában vagy belső mozgásban élő népességre szükségképpen jellemzővé válik.

A készülő elemzések és az ismert források leegyszerűsített összegzése alapján az identitásról mint *versengő kulturális diskurzusról* lehet beszélni. A cigányság és a környezet viszonyában (a csíkszeredai KAM egyik kötetcímét elorozva) az „egy más mellett élésről” lehet nyilatkozni, vagyis olyan élet- és beszédesemények formájában kifejeződő közös interkulturális gyakorlatról van szó, amelyben korántsem a konfliktusosság a jellemző jegy, de amellyel kapcsolatban hangos diskurzusokban és verbális kiélésekben nyilvánul meg a legtöbb érintkezés. Ebben a felületi találkozási kisülésben rendszerint főszerepet kap a cigányság által kifejlesztett *közösségi tevékenységi eszköztár* (csoportos lét, nyitott terek, látszólag áttekinthetetlen mozgások, szerzésre alapozott gazdasági tevékenység, csereviszonyokban intézményesülő belső hierarchiák, rokonsági-testvériségi kapcsolatháló, stb.), amely a mindennapi élet vitelében (a mindennapi tudásban) megjelenített „cigányos” felfogásmódot tükröz, a *közös életgyakorlathoz* való ragaszkodás révén olyan sajátos jelentésrendszeren belüli szimbolikus mező kialakításával egybekötve, amely a *lokális összetartozásnak és a közösség belső felépítettségét szervező ismérveknek bonyolult rendszerét formázza*. Ebbe éppúgy beletartozik a magátólértetődően közösen elfogadott és kivitelezett tevékenységek sora, mint az élettéralkítás és térhasználat komplex rendszere, a nyelv- szociális identifikáció specifikusan felfogott módja és a mikrokulturális szinten kifejezésre jutó latens xenofóbia (pl. más cigánycsoportok leértékelése, az úrcigány mentalitás megőrzése, a konfliktusvállaló mentalitás kritikai felülbírlása, stb.).

Az egymás mellett élés helyetti „más(ok) mellett élés” vállalása és társadalmi térbe kivetítése nem minden tekintetben nélküli *a társadalom más rétegeihez való viszonyának konfliktusos vagy aszimmetrikus megformáltságát*. A roma identitás-állapot elemzésénél szembeszökően karakteres identitásmezők elkülönítésére van mód (melyek persze nem állandóak, nem okvetlenül legitimek, nem is

egykönnyen felismerhetők – s főképp nem a cigányság által ilyen módon definiáltak).

A teljesség igénye nélkül érdemes felsorolni a legkarakteresebb identitásmezőket, melyek egyfelől az összehasonlító cigánykutatások életmódra koncentráló vizsgálatai számára fontos csomópontok, másfelől pedig a társadalmi közgondolkodás számára jelentenek olyan fogódzókat, melyek segítségével a megismerés és megértés gyakorlata elvégezhető. Az identitásmezők talán legszélesebb és legkarakteresebb eleme 1). a *saját szervezeti felépítés*, amelynek belátása, megismerése nélkül csak kivételesen sikerülhet a megértés alapjaiig eljutni. E szféráról az európai szakirodalom könyvtárra való írt, részletekbe menni ehelyütt szükségtelen volna; 2). szintúgy lényegi elem a *javakhoz jutás* és az elosztás mechanizmusa, a kulturális elhatárolódásban és *határépítési* gyakorlatban kifejeződő zártság, és a kooperációs partnerválasztás szintjén állandósuló informális *ellenőrzés* szintje. Itt kulcsszó az *informáltság* is, hiszen a formalizált, instrumentalizált jelenségektől ódzkodás az ellenőrizhetőség csökkenését, az uniformizálódás veszélyét rejti, s ekként a tranzakció a spontán rutinokkal kezelhetetlen nyilvánosság szintre kerülhet, ahol a sztenderd megoldások esetén a kapcsolati szintű üzletlehetőség esélye nagymértékben csökken; 3). még szinte a saját határépítés és szimbolikus tökékezés területéhez tartozik, de önálló identitás-térben is megjelenik az a *szimbolikus érdekérvényesítés*, amely abban nyilvánul meg, hogy a kulturális formájú csoportelhatárolódás egyúttal a nagyobb közösség védelmében zajlik és a környezettel való kapcsolat során *szimbolikus alkukban* kap tartalmat. Az idegen, a rajtuk kívül álló számára nehezen átlátható kulturális minták mintegy ésszerűtlennek, inkonzisztensnek tűnhetnek, elemei nemcsak összeférhetetlennek látszhatnak, hanem disszonánsnak is, ezért a környezet az életviteli, értékrendi, mentalitásbeli, morális vagy más megnyilvánulások alapján az elesettség, a „szerencsétlenség”, a szálamasság vagy a bűnelkövetés bélyegével hajlamos minősíteni a cigányság szociokulturális megnyilvánulásait; 4). „*politikai*” *identitásvállalás* szempontjából a stigmatizált roma csoport mintegy átéli hátrányos helyzetét, elszenvedi hátrányos megkülönböztetését, joggal reklamálja többszintű érdekképviselete megoldatlanságát, s a mindennapi interakciók szintjén így egykönnyen előfordul, hogy a sikerebb önérvényesítés reményében deklarált vagy (alkalmilag) választott identitása nem felel(het) meg valódi hovatartozástudatának. (Gyakori eset

a népszavazások, statisztikai adatfelvételek és más, adminisztratív körülményfirtatások esetében a cigány populáció sajátos számváltozása, ugyanakkor más esetekben, pl. előnyszerzés, támogatás-osztás, lakáskiutalás reményében az etnikai túlreprezentálódás – fölöttébb másként). Az alulkommunikált és az interperszonális szinten szituációfüggő, vagy túldimenzionált identitás legalábbis annak világos tudását rejti, hogy ezek alakításának esélye a diskurzusban résztvevő szereplőktől függ. Egyebek között ennek egyértelmű jelei mutatkoznak meg az 5). *identitás-tér kitágítását* célzó tevékenységben, az identitásminták közül célszerűen megválasztott *etnikus identitás* hangsúlyozásában, amely a nyilvánosság felé közvetített mentális és szokásrendi jegyek reprezentálásából, sőt fölerősítéséből származik. Csupán jelzesszerűen elég itt utalni az etnokulturális térben megjelenített *interperszonális kölcsönösségre* (segítségnyújtás, rokonsági kapcsolat hangsúlyozása, nyelvi azonosságtudat megmutatása, sajátosan cigány ismeretkincs megfogalmazása, etnospecifikus stílusréteget kialakító tevékenység – pl. muzsikálás, tánc, öltözködés, főzés, ünnepcentrikus létfelfogás, mese stb. –, a mindennapi tudást az ünnepnapival alkalmasszerűen fölcserélő gyakorlat, és így tovább), amelyek nemcsak az élettér-alakítás elemei, hanem a cigányság által kifejlesztett interperszonális konzonancia lényegét is alkotják.

Ezek a látványos, karakteres identitásjegyek részint a viselkedésbeli (kulturális) etnicitás, részint az ideológiai etnicitás körében jelennek meg, s áthatják a csoportviselkedés privát térben zajló cselekvérendszerét, illetőleg kitágítják a disszonanciáknak azt a körét, amely a társadalmi közviselkedés szintjein formálódik ki. Bonyodalmassá magát az éppen domináns identitást az teszi, hogy a nyilvános társadalmi térben folyó „cigányozás” enyhén szólva is eltér a romák körében konszolidálnak minősített önmeghatározástól. Kutatási tapasztalatok alapján e két identitás-határolásnak a társadalom felől nézve a megkülönböztetés „objektív” oldala az alapvonása, a cigányság számára a csoportbesorolás gyakorlata viszont csak azt ismeri el cigánynak, aki maga is annak tartja magát (Okely 1983). Mindkét társadalmi kör számára a cigány identitás léte és minősítő eszköz volta olyan társadalmi tény, amely nem mérhető kvantitatív eszközökkel, nem használható „független elemzési kategóriaként” és nem mentes azoktól a konnotációktól sem, amelyek az etnográfiai konvenciókon alapulnak (Fosztó 1997; Ladányi – Szelényi 1997; Havas – Kemény – Kertesi 1998).

A mai kutatások számára – melyekben javarészt a dogmatikus és pragmatikus *etnikumfelfogás* már háttérbe szorult, s átadta helyét a kontextusfüggő elemzésnek, az *émikus* (önminősítő) besorolási kategóriáknak és a kulturális antropológiától kölcsönzött komplex kultúrávizsgálatnak – immár nem annyira a tárgyi (néprajzi, szociológiai) reprezentáció a meghatározó, mint inkább a *mentális önmegjelenítés*, amely a közviselkedésben konvencionálisnak számító megnyilvánulások (gesztusok, nyelv, kommunikációs eszköztár, metakommunikáció, stb.) szintjén fejezi ki a hovátartozás-minőségeket. Egyszerűbben szólva *identitásként azt a metszéspon-tot tekinthetjük, amelyen az egyéni szocializáció és a regionális, kulturális, életviteli részrendszerek találkoznak, s ahol társadalmi közfelfogás, erkölcs és értékrend leli meg közös nevezőjét.*

A kutatások mai állása és a publikációk ismerete alapján úgy fest, mintha egyfajta kulturális újfundamentalizmus legitimálná a *mások*, az *idegenek* kirekesztését a posztkommunista társadalmakban, egyfajta olyan „fajnélküli rasszizmus”, amely a nemzeti különbség rasszizmusa, s amelyben az a gyökértelen idegen, aki nem *asszimilálódott*. S bár a magyarországi cigányság java része régtől fogva él betelepült népcsoportként, a demográfiai, munkaerőpolitikai, migrációs, iparosodási és modernizálódási trendek mentén, ám a kirekesztő és eltávolító (vagy gettósító) megfontolások a köznapiság politikizálás szintjén a nyílt cigányellenességről tanúskodnak. Az újfundamentalizmus azonban a hagyománykötött, konzervatív és tradicionalista közgondolkodásban jelenik meg, ahol pedig a modernizációs (autonomista) irányzatokkal kerül szembe, de oly módon, hogy a hagyományosan magyarországi etnokulturális csoportok közül csak az kaphatja meg a pozitív közmegítélés kegyelmét, amelynek szerepe nem a tegnapi-mai állapotok konzerválásában fejeződik ki, hanem a holnapiság „sikerképesség” előzetes igazolásában. Márpedig a kelet-európai cigányság erre a fajta „modernizációs útra” még nem térhetett rá, s alighanem sosem is fog, így társadalmi „fejlődés-visszahúzó” hatása akkor is nyilvánvaló, ha a cigányokkal kapcsolatos előítéletek ereje és dühödtsége éppenséggel mérhetően csökkent (Postma 1998:122-125) a léthelyzetük romlásával kapcsolatos felismerések hatására.

A résztermék kutatása alapján kimondható immár, hogy a látszólag egységes „cigányproblematika” nem szokványos áttekintést igényel, s ezt nyilvánvalóan csak a kutatások szélesebb és időben is mélyebb köre fogja majd tudni nyújtani. Ami már

ma is áttekinthető, az a cigányság társadalmi helyzetében meglévő kondíciók egy viszonylag széles köre, amelynek történeti kontextusú vizsgálata sajátos kontrasztot mutat. A cigányság létmódjában és egzisztenciális önreprezentációjában egyértelműen tetten érhető két, egymásba kapcsolódó vonás: a *dinamikus külső* hatásoktól való meghatározottság és az *interaktív* együttműködésre épülő tevékenységdinamika (ide értve a mulatozási hajlandóságot, a zenélést, az osztozkodás szokását, stb.), amelyek együttese elméletileg a társadalmi kategorizáció és az identifikáció tisztázatlanságának problematikájához vezet. A társadalmi kategorizációs hajlandóságban egy *tradicionális* vonás volt a cigányság fölötti és alatti társadalmi réteghelyzetben élők megkülönböztetése, ami erősítette a cigányok „mi” és „mások” közti különbségtételét, valamint a „mások” elhatárolódásának jogát. A rendszerváltás folyamatában (szerényebb becslések szerint is) korábbi létkörülményeikhez viszonyítva legalább háromszor-ötször olyan nehéz helyzetbe kerültek a cigányok, mint az amúgy is a társadalom alsó harmadában élők, így a korábbi léthelyzetüket keretező szociális háló szétszakadozása miatt megnövekedett a *szimbolikus határvonalak* jelentősége, vagyis az olyan mentális eszközeik, mint a kifejezés bátorsága, a kommunikáció, a tudás és az ellenőrzés eszközei, valamint a morális belső rend, szinte fokozottan veszítenek jelentőségükből, s egyre kevésbé fogják át a mindennapi élet egész terepnumát. A cigányság önképéhez egykor hozzátartozott a parasztsággal kapcsolatos attitűdinális szembenállás (ld. ehhez Stewart alapján Prónai 1995:128-129), ezt azonban a rendszerváltás korszakának vad újrapolgárosító és haszonelvű folyamatában felgyorsította és eldurvította a nagytömegű munkanélkülivé válás és egzisztenciális helyzetromlás. *A cigány ma = a sem paraszt, sem ipari munkás figurájával, sőt ezeknek karakteres ellentétpárja lett* (Stewart 1994a:24; Szuhay 1993:42). Mégpedig oly módon, hogy a mai magyar cigányság szegénysége, hiánygazdálkodása, versenyképtelensége életforma-alkotó súlyosságú következményekkel járt, alkalmazkodásuk az adottságokhoz egyben védekezési modell és előnyserzési stratégia érdek-alapja is lett (Prónai 1995:124-125).

Mindez azért lényeges, mert az identitásválasztás és az életvitel-átalakítás dinamikája visszahat a létfelfogás egészére, korlátozza a (fentebb jelzett) identitásmezőket és beleszól azokba a *versengő kulturális diskurzusokba*, amelyek centrumában a cigányság kívülről meghatározott formája áll. E folyamatban nem a cigány-identitás lesz erősebb,

hanem a *kívülről* jövő meghatározás: cigány az, akit a (nem cigány) környezete annak tart. Vagyis a kulturális kölcsönhatások terén a hajdani, nem látványosan komplex, de legalább nem is előítéletesen kizáró feltételek helyett egy olyan új besorolás kap prioritást, amely szerint a cigányt a környezete teszi cigánnyá. Ebben a felfogásban adott esetben nem az a baj, hogy a kategorizáció teljességgel a külső ismérvek alapján képződik meg, hanem hogy azoktól függetlenedni már aligha engedi a mai „népcsoportmeghatározást”.

Ennek az identitás-firtató tevékenységnek még tisztos szakmai előzménye volt a Kemény István és kutatótársai által definiált cigányfogalom, mely szerint cigány az, akit a környezete így minősít. Ámde ennek a besorolásnak egyfelől nem a kvalifikáció az alapja, mert *maga a „cigányminősítő” eljárás is kvalifikál*, jóllehet inkább az válik döntővé, aki alkalmazza; másfelől nézve viszont a környezet által minősített identitás-alap nem az életformacsoporttal kapcsolatosan kínálkozó belső megértésből fakad, hanem a „cigánykérdés”, a „réteggkérdés”, a „szegénységkérdés” az alapja, s a belülről való ismeret helyett a sematikus definíciót részesíti előnyben. Minthogy pedig a cigányságot Európa-szerte eltérő lakóhely, lakás, tárgykultúra, szokásrend, rítusok, családi-társadalmi szervezeti formák, nevelés, beállítottság, környezeti ellenőrzés, stb. jellemzi, így minden cigány csoport egészében tér el a környezete más társadalmi rétegeitől (bővebben Kemény 1976, 1990, 1994a; Prónai 1995:124-125). E mikro-szintű vagy lokális másság, ha összevetjük az elvileg ugyancsak cigány másságokkal, például nyugat-európai helyzetekkel, akkor még karakteresebb. Csupán néhány példa:

a). az angol eset (a mintegy 50-100.000-re becsült cigány lélekszámra vonatkozóan) történetileg tekintve a javak megszerzésének módjában önellátásra berendezkedő, a bérmunkát kerülő, földtulajdonnal nem rendelkező és a gázsóvá válástól ódzkodó, a XVI. század óta *vándorló* populációról vall (Fraser 1996);

b). a francia változatban például a párizsi külvárosban *megtelepedő* romák egy „láthatatlansági stratégiát” alakítottak ki, melynek célja a „lusta cigány” sztereotípiával való szembeszállítás, de ezt csupán fortélyos személyiség-rejtési technikákkal tudják megoldani, kialakítva esti és nappali kultúrát, hétköznapi és hétfégi identitás-megnyilvánulásokat, továbbá nem fogadva el a hierarchizáló társadalmi struktúrát (Williams 1982a:322-323; Boglár

1992), vagyis megkülönböztető szembeállítások rendszerén keresztül élük meg saját kultúrájukat (Liégeois 1983:64-65);

c). az olasz határ mentén települő csoportok, amelyek számára a territoriális viselkedés része a *határátjárás*, egészen más lakókörzet-védelmi fogalmakat alakítanak ki (a maguk 410 km hosszú bázis települési körzetük lényegében lefedi az Északkelet-Olaszország kelet/nyugati tengelyét), s csak akkor válnak „utazóvá”, ha a maguk rezervátumait nem sikerül legitimálni a községi szintű kulturális önvédelemmel szemben...

A példák és esetleírások sokasága is csupán arról győzi meg az elemzőt, hogy már pusztán a térbeli viselkedés és a környezettel kialakított állandó/ideiglenes/átmeneti kapcsolat eltérései, vagy a lokális önérvényesítés szerint tipizálva is tévedés lenne kategorizálni az európai cigányok kisebb és nagyobb, többszerűbben vagy szétszórtabban élő csoportjait. Az elmélyült elemzésben persze nem kerülhető meg a térbeliség vizsgálata: a társadalmi és nemzeti tér egyes pontjaihoz rendelt léthelyzet definitív tartalmú a gazdasági, kulturális, munkaerőpiaci, kisebbségi önkormányzati önérvényesítés szempontjából, de ennek alapján nem lehetne kimutatni sem Európa „cigányzónáinak” hasonlóságait, sem pedig Európa eltérő régióinak térségi-regionális telítettségét – dacára annak, hogy igen fontos lenne az *időbeli és térbeli metszet* az európai cigányság migrációs trendjeiről és az Európai Közösség országaira vetített bevándorlási adataiból. Ennek értelme elsősorban a cigányságra jellemző *tradicionális mobilitás* mai, 1990 utáni trendjeinek vázlatozását felmérendő lenne, illetőleg annak jelzésére szolgálna, milyen típusú vállalkozásképeség motiválja a régió országainak cigány népességét az „európai csatlakozás” elfogadásában vagy elutasításában.

Ugyanezt a térbeli „denzitást”, a sűrűsödés pontjait és a migrációs mozgások funkcióját kellene elemezni ahhoz, hogy egy harmadik dimenzióban a *jogi, szociális helyzet és diszkrimináció* elemzését elvégezhessük. Az európai kisebbségjogi törvénykezés és emberjogi védelem normatívái szerint Magyarország készségesen megfelelne annak az elvárásrendnek, amely az Unió országában konszolidált kisebbségi állapotokat garantál. Sőt, számos értékelés szerint teljességgel EU-konformak vagyunk e téren, szemben olykor több olyan állammal, amelyekben a menekültkérdés és a migrációs trendek nem igazán érintik a térség cigány lakosságát vagy más, pozitív diszkriminációt élvező

elmélet mögött egyébiránt jól felismerhetően az a (látszólag képtelen, valójában igen megfontolandó) feltételezés rejlik, hogy amennyiben az állam alig több, mint egységeinek szimpla összelete, akkor a kisebbségi önkormányzatiság nem más, mint legitim lehetőség arra, hogy a cigány kisebbségi politizálás a nemzetállam fölszámolását célozza meg vagy legalábbis ezen a téren érjen el eredményeket...

A légből kapott teóriákon túl van azonban még egy korántsem mellékes szempont, amely szerint félreértése a cigányság helyzetének, hogy folytonosan az alávetett, elszegényedő, nyomorult népességként beszélnek róla. Aki ugyanis ezt teszi, főképp azon bucsálódik, hogy félreérthetetlenül növekszik a gazdasági-életszínelvonalbeli szakadék a hazai (és / vagy kelet-európai) cigányság meg az európai fejlődésfolyamatban előrébb igyekvő polgárosult népesség között (Bertalan 1997:184-186; Farkas 1996:4-5; Kerékgyártó 1996:21), ami – ha nem is a Huntington-féle törésvonalakkal fenyeget, de – nehezen föloldható konfliktusokhoz vezet, illetőleg kontinuitást teremt a „szovjet korszak” ama nevezetes asszimiláló politikája és a mai proletarizálási szándékok között, melynek csak egy erős kulturális identitástudattal és autonómia-biztonsággal rendelkező cigányság tud ellent állni (Stewart 1994a:250).

Kétségtelenül kevésbé belátott, s még kevésbé elemzett az a hipotézis, amely Magyarország európai csatlakozásának és az európai kisebbségpolitikai gyakorlatnak abból az ellentmondásából indul ki, hogy a cigányság esetében (majd' minden államban és majd' minden roma szubkultúrára érvényesen) tételeznek egy olyasfajta dezintegráltságot és egy nagymértékben „aszociális” attitűdöt, amely a *többségi társadalom kínálta minták elutasítását reprezentálja* (Stewart 1992a:102-110). Egy távolságtartó nézőpontból azonban – úgy tűnik –, belátható, hogy a magyarországi cigányok nem-tradicionális nemzeti kultúra-alkotási folyamatban való részvétele azért lehetetlen, mert nem illeszkedik azokba a nemzetalkotási modellekbe, amelyek a történelem folyamatában nemzetközivé váltak... (Fosztó 1997:1-5). E felfogás alapja az, hogy a nemzeti kultúra voltaképp normatív kulturális tőke, célja a képzelt közösség szintjén kommunikáció és közös alap létrehozása, amely hasonló viszonyulásokat és cselekvési példákat teremt. E kulturális tőke hatása a kisebbségekre kapcsolatteremtő szándékú, de észrevétlenül homogenizál is, „beadjustálja” a kisebbségeket egy olyan nemzetalkotási folyamatba, melynek kimenei energiáit a „nemzetállami célok feláldozása árán” az Európai Unióba felvett Magyarország a magával

vonszolt kisebbségektől (államalkotó erőitől) vonja el, de azoknak vissza már sosem adja, hisz képzelt közösségüket ezután már nem a hazában, hanem a földrészben kell keresniök (bővebben erről ld. A.Gergely 1998; Fosztó 1997:1-5). Így az a kérdés, hogy a kelet-európai népeknek (és főképp kisebbségeknek) miféle érdekeltységük volna a közös európai identitás kialakításában, arról az álláspontonról válaszolható meg elutasítóan, mely szerint korántsem bizonyos, hogy az egyetlen és legjobb mai stratégia az egységesülés, amely mint terv ugyan egy kézenfekvő nemzetközi ideológiát követ, ám a kisebbségek számára más kultúraépítési stratégia is van, s csöppet sem nehezményezhető, ha nem vágnak az EU virtuális egységének oltárán áldozni a maguk kiküzdött, nehezen megvédett közösségi-kulturális autonómiáit. Az ilyesfajta ellenvetések ugyanis abból indulnak ki, hogy számos kortárs felfogás szerint az európai cigányság csoportjai diaszpórákban élnek, szétszórattak, hontalanok, vagy legjobb esetben nemzetiségi létben keresik boldogulásukat. Stewart viszont közli erre válaszul: cigányai nem érzik magukat szétszórattott népnek, s bár igaz, hogy hontalanok, de boldogok, ez pedig az előbbinél fontosabb (Stewart 1996). Judith Okely szerint pedig annyi kulturális koherencia és erő van bennük, amellyel könnyedén életmódjukba építenek megannyi hatáselemet, amelyek között a „hátrányos helyzet” és a nélkülözés, helyváltoztatás-kényszer is jelen van, de a maguk számára kialakított világot nem okvetlenül a magaskultúra formájára kívánják berendezni (Okely 1994).

A „cigány nemzeti közösség” konstruálása persze képzelt mese, főképp, ha figyelembe vesszük Stewart teóriáját, illetőleg azt a világos elképzelést, amely szerint a tipikusan (és Európában következetesen) cigány foglalkozásként számon tartott kereskedő tevékenységet a cigányság nem csupán a javak megszerzéséhez való tipikus viszony, hanem a fennmaradást garantáló kényszer miatt is vállalja. S akkor tudomásul kell venni azt is, hogy a gazdasági racionalitáson túl a kereskedés-gyűjtélosztás a cigányok közötti testvériség-kialakításnak is fő eszköze, sőt alkalmat kínál a rituális együttlétre, továbbá a kollektív identitás megerősítését is éppúgy szolgáló tevékenység. Nem utolsósorban pedig olyan szimbolikus érdekérvényesítő eszköz, amely a paraszttól, a munkástól és a társadalom más strukturális vagy munkavégzés-csoportjától is elhatárolódást biztosít, segítve a túlélés mechanizmusait, a kötődéshiányból fakadó adaptív értékek reprezentálódását (Stewart u.o.; Prónai 1995:120-127).

Szükséges lenne erről az identitásképződési mechanizmusról többet tudni, annál is inkább, mert az adaptációs készségek nem pusztán örökségként megnevezhetők, nem adhatók át hasznavehető eszközként a generációk között, és nem mérhetők a helyi, konkrét, történelmi időben kiterjedő készletként. A cigányság mindennapi kultúrájában és életértékai között koránt sincs akkora jelentősége a nemzettudatnak, nemzeti kereteknek vagy állampolgári státusnak, mint az feltételezhető lenne. Sőt, fennálló teóriák szerint a múlttal való törődés, a múltból legitimált jelen éppenséggel nem a cigányok hivatkozási stratégiája, hanem az őket befogadó, körülvevő többségi társadalomé. Mindazonáltal kétségtelenül vannak társadalmi és történelmi meghatározók az önreprodukciós folyamatokban, s vannak idiomatikusan helyi változatai a kiszolgáltatottság okozta identitás-megtartásnak is. Egyebek között például azoktól a szociokulturális és életforma-csoportoktól való távolság „definiálásában”, amelyek osztálylétükben alávettek, s azoktól a hatalmi csoportoktól való távolság megtartásában, amelyek folytonosan fölébük kerülnek. Ebben az értelemben a cigány életmód, adaptációs képesség, *túlélő mechanizmusok* és az autonómiáról (szabadságról) kialakított kép egyfajta *alternatív válasz* részükről mindazokra a kihívásokra, amelyek csoportszinten érik őket. Mindezen életmód- és életminőség-alakító technika végső soron arra is szolgál, hogy a „mások képe” mellé odakopírozódhasson az ideális önkép, amely egyúttal *összehasonlítási alap* és *konfrontációs felület* is, de mint a romák és gádzsók közötti szimbolikus határfenntartás mechanizmusa sokszor a gazdasági kényszereknek és politikai „megszólltatásnak” is keményen ellenállni képes helyzettudat alapja (Prónai 1995:124-127).

Zárszóként

Mindent összevetve: számos bizonyosság, érdemi tapasztalat és megannyi empirikus helyszíni gyűjtés kínál romológiai tudást – mégis kevés feldolgozott adat van arról, miképpen strukturálódik a hazai és a kelet-európai cigányság belső, saját világa, s még kevésbé ismerjük a kulturális szokás-jog, a normarend, az értékvilág alapján elkülönülő nyugati cigány csoportkultúrákat. Ezek összehasonlító elemzése egy sor részkérdés egybevetését igényli, ilyenek pl. a test- és egészségfelfogás, az identitásban tükröződő önkép, az önreprezentációs stratégiák és modellek cigány/nemcigány változatai,

a saját csoporttudat formálását szolgáló minoritás-imázs, a származási vagy rokonsági rendszer szerinti cserekapcsolati rendszer stb. A kutatás későbbi fázisa több ilyen irányú terepmunkát foglal magába, illetve különböző kutatások egymásra vetíthető tapasztalati anyagának összegyűjtését körvonalazza – ezek révén pontosabb kép kapható majd arról is, mely cigány csoportok „EU-kompatibilitása” várható kényszerű átkulturálódás nélkül, melyeknél várható konfliktusos cselekvésképtelenség vagy migrációs folyamatok indulása, melyekre lesznek hatás nélkül az európai változások, s melyek formális vagy tényleges asszimilálódása mehet végbe a kisebbségpolitika látható vagy láthatatlan folyamatai mentén.

Tekintettel az idő rövidségére és a kutatások köztes állapotára, jószerivel alkalmi összegzés, tehát korántsem teljes kép az, amit ezúttal adhatunk és minden tekintetben érvényes cselekvési programjavaslat sem várható anélkül, hogy a kutatást idővel kiteljesítenénk számos nyitva maradt kérdés tisztázásával.

Felhasznált szakirodalom az írás hátteréhez

- Andor Mihály szerk. 1982 *Cigányvizsgálatok*. „Műhely” sorozat, Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Asséo, Henriette 1994 *Les Tsiganes – une destinée européenne*. Gallimard, Paris.
- Bertalan Péter 1997 A cigányság politikai érdekérvényesítésének lehetőségei és korlátai Magyarországon. In Beszteri Béla – Mikolasek Sándor szerk. *A kisebbségek helyzete Közép-Kelet-Európában és Magyarországon*. Tudományos konferencia 1997. április 29., Komárom, VEAB, 183-186.
- Binder Mátyás 2008 A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 4. Online: http://www.eszmelet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis/
- Bindorffer Györgyi 1992 Ha Önre bíznák a magyarországi cigányság ügyét, mit tenne? *Szimbiózis*, 1:97-109.
- Bódi Zsuzsanna szerk. 1994 *Cigány néprajzi tanulmányok 2*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Boglár Lajos 1992 A túlélés mechanizmusához: adaptív értékek. *Szimbiózis*, 1:26-28.

- Bogschütz Zoltán 1997 Az angliai cigányságról. In *Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996–1998. /Ismertető füzet/,* Budapest, 1998. április.
- Bokor Ágnes 1987 A hagyományos szegénység szigetei: a cigány telepek. In Utasi Ágnes szerk. *Rétegződés-modell vizsgálat, VIII. Perembelyzetek.* Társadalomtudományi Intézet, Budapest, 238-267.
- Cristea, Octav – Latea, Puiu – Chelcea, Liviu 1997 Egy roma közösség etnikai megbélyegzettsége. *Antropológiai Műhely*, 3–4. sz., Csíkszereda, KAM., 47-57.
- Csalog Zsolt 1993 A cigányság a magyar munkaerőpiacon. *Szociológiai Szemle*, 3:29-33.
- Csemer Géza 1994 *Habiszti. Cigányok élete – étele.* Almanach, Budapest.
- Csemer Géza 1997 Mit veszített – mert veszített – a cigányság? *Barátság*, 1:35-39.
- Csongor Anna – Szuhay Péter 1992 Cigány kultúra, cigánykutatások. *BUKSZ*, 4:235-245.
- Daniel, William Wentworth 1968 *Racial Discrimination in England.* Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England.
- Erdős Kamill 1958 A classification of Gypsies in Hungary. *Acta Ethnographica*, 6. (3–4):449-457.
- Erdős Kamill 1963 Four Lamentations. *Journal of the Gypsy Lore Society*, 3. ser. 42:53-58.
- Erdős Kamill 1989 Cigánykutatások. In Vekerdí József szerk. *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Gyulai Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 129-137.
- Erős Ferenc 1993 Pszichológiai szempontok és problémák a magyarországi cigányság helyzetére vonatkozó kutatásokban. In *A válság szociálpszichológiája.* T-Twins, Budapest, 126-146.
- Erich, Renata M. 1994 Roma in der ehemaligen kommunistischen Staaten Ost- und Südosteuropas. In Heinschink, Mozes F. – Hemetek, Ursula hrsg. *Roma.* Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 29-48.
- Farkas Flórián 1996 Interjú F.F.-al. *Lungo Drom*, szeptemberi szám, 4-5.
- Farkas Flórián 1997 A cigány kisebbség. In Tabajdi Csaba – Barényi Sándor szerk. *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák.* Osiris, Budapest, 131-134.
- Fábián Zoltán – Erős Ferenc 1996 Autoritarizmus és társadalmi tényezők a cigányellenesség meggyarazatában. In Erős Ferenc szerk. *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéléről.* Scientia Humana, MTA, Budapest, 182-200.
- Formoso, Bernard 1986 *Tsiganes et sédentaires. La reproduction culturelle d'une société.* L'Harmattan, Paris.
- Fosztó László 1997a *A/egy cigány nemzeti kultúra megalkotása?* (kézirat), 6 p.
- Fosztó László 1997b A formalizáció folyamata az interetnikus kapcsolatban: esetelemzés egy cigány-magyar egymás mellett élés példáján. *Antropológiai Műhely*, 1:65-81.
- Fosztó László 1997c Interetnikus kapcsolat Székelyszáldoboson. Cigány – magyar egymás mellett élés. In *ACTA 1997. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, 233-249.
- Fosztó László 1997d Pünkösdista beárcigányok Háromszéken. *Keresztény Szó*, VII. évf. 4:25-28.
- Fosztó László 1998 *Őrkő: cigánytelep a gettóvá válás útján.* /Kézirat, ELTE Minority Studies, MA program/, 6 p.
- Fosztó László 1998b Kultúrák találkozási terepe. Módszertani adalékok a szociokulturális interferencia antropológiai tanulmányozásához. Kézirat, előadásként elhangzott az „Együttélési modellek erdélyi falvakban” c. konferencián; 23 p.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1998 *Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül.* Etnoregionális munkafüzetek, MTA PTI, Budapest, 97 p. /Részlet *Szociológiai Szemle*, 1:67-91./
- Frankenberg, Ronald 1969 *Communities in Britain. Social Life in Town and Country.* Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England.
- Fraser, sir Angus 1996 *A cigányok.* Osiris, Budapest.
- A.Gergely András 1998 Kisebbségek és az integráció. In Kulcsár Kálmán – Hülvély István – Galló Béla – A.Gergely András *Az integráció: történelmi kihívások és válaszlehetőségek.* Európa tanulmányok 2. Szerk. Kulcsár Kálmán. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 125-160.

- Gheorghie, Nicolae – Acton, Thomas 1996 A multikulturalitás problémái: kisebbségi, etnikai, nemzeti és emberi jogok. *Replika*, 23–24:207–218.
- Gordos Ágnes 1998 *Fehéren feketén: esélyek és zsákutcák, avagy a cigányság oktatásával és foglalkoztatásával kapcsolatos kérdések*. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 36. Budapest.
- Gyenei Márta 1995 A cigányság közérzete a rendszerváltás éveiben. *A Falu*, téli szám, 25–40.
- Hann, C. M. 1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázlárán a hetvenes években. *Ethnographia* 93 (1):33–72.
- Havas Gábor 1989 A cigány közösségek történeti típusairól. *Kultúra és Közösség*, 4:3–17.
- Havas Gábor 1994. *A megélhetési módok és a többségi társadalomhoz fűződő viszony változásai a magyarországi cigányok különböző csoportjaiban*. Kandidátusi értekezés. Kézirat, MTA Könyvtára.
- Havas Gábor – Kemény István 1995 A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle*, 3:3–20; valamint In Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária szerk. *Kisebbségsszociológia*. Minoritás Könyvek 4., ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszék, Budapest, 153–169.
- Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor 1998 A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 3:31–33.
- Hohmann, Joachim S. 1994 Leben am Rande der Zeit. Der „Zigeunerforscher“. In Wlislöck, Heinrich von ed. *Zur Ethnographie der Zigeuner in Südosteuropa*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 9–53.
- Kalla Éva – Soproni Ágnes 1997 „Írják le a sóhajtasomat!“. *Milyennek lehet cigánynak lenni?* Magvető, Budapest.
- Kaltenbach Jenő Dr. 1998 A kisebbségi ombudsman jelentése a kisebbségek oktatásának átfogó vizsgálatáról. 65 p. *Fundamentum*, 3. és 4. szám.
- Kemény István 1976 *A magyarországi cigányok helyzete. Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. MTA Szociológiai Intézet kiadványa, 9–67.
- Kemény István 1990 Munkakultúra és életforma. In *Velünk nevelkedett a gép*. Vita Kiadó, Budapest, 75–169.
- Kemény István – Gábor László szerk. 1994 XXX. (1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport). MTA Szociológiai Intézete – MTA TKKK, Budapest. Kézirat gyanánt.
- Kerékgyártó T. István 1996 A politikai nosztalgia veszélyessége. *Lungo Drom*, szeptemberi szám, 21.
- Kenrick, Donald 1994 Irish Travellers. In McCann, May – Ó Siocháin, Séamas – Ruane, Joseph eds. *Irish Travellers: culture and ethnicity*. The Institute of Irish Studies. Belfast, 20–35.
- Kertesi Gábor 1994 Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 11:991–1023.
- Kertesi Gábor 1996 Két cigányvizsgálat. *Szociológiai Szemle*, (43) 1:1–110.
- Kertesi Gábor 1995 Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. *Esély*, 4:19–52; valamint In Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária szerk. *Kisebbségsszociológia*. Minoritás Könyvek 4., ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszék, Budapest, 119–152.
- Kertesi Gábor 1998 Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 29:201–222.
- Kertész Nóra 1997 *Tisztaház. Egy cigány család lakberendezésének elemzése*. Kézirat, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék, 8 p.
- Kovalcsik Katalin 1995 A tanulás mesebeli kalandja. *Iskolakultúra* 5:96–101.
- Ladányi János 1989 A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének átalakulása Budapesten. *Valóság*, 32. (8):73–89.
- Ladányi János 1996 Romák Közép-Kelet-Európában. *Társadalmi Szemle*, 4:27–41.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1997 Ki a cigány? *Kritika*, 12:3–6.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1998 Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 5:33–35.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1998 Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról”. *Replika* 30:179–181.
- Lemon, Aliana 1996 A romák megjelenítése és képviselete. *Replika*, 23–24. sz., 203–206.
- Lemon, Aliana 1996 Forró Vér és Fekete Gyöngy: a cigány eredetiség paradoxona a szocializmus idején és azután. *Replika*, 23–24. sz., 243–259.
- Liégeois, Jean-Pierre 1983 *Tsiganes*. Paris, La Découverte\Maspero.
- Magyarországi Cigányokért Közalapítvány 1996–1998. /ismertető füzet/, Budapest, 1998. április.*

- Matolay Magda – Vekerdi József 1970 Cigánytelepek. *Valóság*, 12:38-49.
- Miletics Péter – Pál Viktor 1998 A közép-európai tér fejlődésének kérdései. *Földrajzi Értesítő*, XLVII:2:217-233.
- Münzel, Mark 1981 Zigeuner und Nation. In Münzel, Mark – Streck, Bernhard hrsg. *Focus*, Giessen, 13-63.
- Noszkai Gábor 1995 Nemzet ? Értelmiség ? Értelmelem ! Nemzetiség ! *BUKSZ*, 4:402-406.
- Okely, Judith 1983 *The Traveller Gypsies*. Cambridge University Press.
- Okely, Judith 1994 Constructing Difference: Gypsies as „Other”. *Anthropological Journal on European Cultures*, 2. sz., 55-74.
- Pálincás Ildikó 1998 *Kutatás a turai cigányok körében*. Kézirat, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék.
- Piasere, Leonardo 1997 *A ciganológusok szerelmei. (Válogatott tanulmányok)*. Cigánytanulmányok 2. ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest.
- Postma, Koos 1998 A cigányokkal szembeni előítéletek alakulása Magyarországon. *Regio*, 1:109-127.
- Póczik Szilveszter 1999 *Cigányok és idegenek*. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc.
- Pons, Emmanuelle 1995 *Les tsiganes en Roumanie: des citoyens á part entière ?* Coll. Pays de l'Est. L'Harmattan, Paris.
- Pozsár Beáta 1997 *Többségben lévő kisebbség*. /Kézirat, ELTE BTK Kulturális Antropológia Tanszék/, Budapest, 42 p.
- Prónai Csaba 1995 *Cigánykutatás és kulturális antropológia (rövid vázlat)*. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1. ELTE BTK – Csokonai Főiskola, Budapest – Kaposvár, 191 p.
- Roma in Eastern Europe and the U. K. Refugee Council*, Factsheet, London, 1996. jan.
- Sághy Erna 1996 *A magyarországi cigányság története a Holocausttól az 1961-es párthatározatig – a politika tükrében*. /Szakdolgozat, ELTE BTK, Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék/. 113 p.
- Schenk, Michael 1994 *Rassismus gegen Sinti und Roma*. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- Stewart, Michael 1994 *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.
- Stewart, Michael 1996 Nép – nemzet nélkül I–II. *Cigányfűró*, 2-3. sz.
- Szabó Ildikó – Örkény Antal 1996 A 14-15 éves fiatalok interkulturális vilásképe. In Terestyéni Tamás szerk. *Többség – kisebbség. Tanulmányok a nemzeti tudat témaköréből*. Osiris – ELTE, Budapest, 161-235.
- Szegő László 1983 *Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak?* Kozmosz, Budapest.
- Szilágyi Imre 1996 A horvátországi romák helyzete. *Regio*, 3:69-80.
- Szilágyi Zsuzsanna – Tésics Róbert 1998 A foglalkoztatási helyzet távlati fejlesztésének lehetőségei egy önkormányzati társulás esetében. *Földrajzi Értesítő*, XLVII. évf., 2:249-260.
- Szuhay Péter 1993 Ki az ember ? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború”. *Regio*, 4:31-54.
- Szuhay Péter 1995 Cigány kultúra: a magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 3. (ösz), 329-341; valamint (tél) 406-407.
- Tomka Miklós 1991 Gazdasági változás és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes szerk. *Cigányélet*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 8-36.
- Trumpener, Katie 1996 A cigányok ideje: egy „történelem nélküli nép” a Nyugat narratíváiban. *Replika*, 23-24:219-241.
- Tuza Tibor szerk. 1997 *Roma pedagógia 1. /Tanulmánykötet/*. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen. 208 p.
- Vajda Róza 1998 *Roma culture in the making. The management of culture and ethnicity by Roma intellectuals in Hungary*. /Kézirat/. 12 p.
- Várnagy Elemér szerk. *Tanulmányok a romológia köréből X*. JPTE Bölcsészettudományi Kar, Pécs. 217 p. /Elektronikus változat: <http://mek.oszk.hu/02000/02048/>.
- Williams, Patrick 1982 The invisible of the Kalderash of Paris. In Salo, Matt T. ed. *Urban Gypsies*. /Special issue of Urban Anthropology/, 315-346.
- Wlislöcki, Heinrich von ed. 1994 *Zur Ethnographie der Zigeuner in Südosteuropa*. Peter Lang, Frankfurt am Main.